

FOLKEKIRKENS INDRE ANLIGGENDER

En historisk afklaring og en retsteologisk drøftelse

Førsteamanuensis, ph.d., cand.theol. Jeppe Bach Nikolajsen

Resumé: Denne artikel bidrager med en afklaring af udtrykket *kirkens indre anliggender* og en drøftelse af konsekvenserne af denne afklaring i et nutidigt kirkeretligt perspektiv. I den foreliggende forskning præsenteres den kirkehistoriske baggrund for dette udtryk kun i meget begrænset omfang, ligesom en nyere højesteretsdom af væsentlig betydning for forståelsen af udtrykket ikke inddrages. Artiklen viser, at den grundlæggende præmis for tænkningen om kirkens indre og ydre anliggender fra reformationens indførelse og frem til enevældens afslutning var, at kongen var overhoved for både kirke og øvrighed, og at kongen i begge tilfælde var bundet af de bibelske skrifter og den augsburgske bekendelse. Det juridiske og det teologiske normsystem havde altså fælles præmisser og udgjorde en enhed. Med sekulariseringen af det danske samfund de seneste to århundreder er der sket en selvstændiggørelse af det juridiske normsystem. Konsekvensen af dette må være, anføres det i artiklen, at kirkens indre anliggender må lægges i hænderne på kirken selv, så disse i højere grad varetages i overensstemmelse med et teologisk normsystem.

Introduktion

Den danske teolog Jørgen Stenbæk definerer kirkeret således: »Kirkeret er den retlige ordning af kristne kirkers og trossamfunds indre og ydre forhold ... dansk kirkeret [beskrives] som en systematiseret retsvidenskabelig fremstilling af de retsregler, der gælder for folkekirken og andre trossamfund inden for den danske stat« (Stenbæk 1994-2006, 557). Dette betyder, at det i høj grad er jurister og teologer, som har haft et

tværfagligt samarbejde om at udforme en kirkeret på baggrund af jura og protestantisk teologi. I forbindelse med reformationen blev Kirkeordinansen den nye kirkeretlige ordning, med indførelse af enevælden udgjorde Kongeloven og Danske Lov grundlaget for dansk kirkeret, og siden Grundloven er dansk kirkeret løbende blevet udformet af lovgivningsmagten (Stenbæk 1994-2006, 557).

Fra begyndelsen af attenhundredetallet er der blevet udgivet mange væsentlige bøger inden for det kirkeretlige fagområde. Højesteretsdommer Anders Sandøe Ørsted udgav *Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring?* i 1826, som blev indflydelsesrig i både Danmark og Norge. Den danske professor i jura Janus L.A. Kolderup-Rosenvinge udgav *Grundrids af den danske Kirkeret* i 1838-1840. Senere udgav de to professorer i jura Henning Matzen og Johannes Timm en *Haandbog i den danske kirkeret* i 1891. Senere igen udgav højesteretsdommer og politiker Erhard Florian Larsen *Den danske kirkeret* i tre bind i 1901 og 1908. Endnu senere udgav departementschef i Kirkeministeriet August Roesen *Kirkelove: Et udvalg af gældende love vedrørende kirkelige forhold med sagregister* i 1953; han udgav også *Dansk kirkeret* i 1960. Endelig udgav departementschef i Kirkeministeriet Preben Espersen *Kirkeret* i 1990 og en udvidet udgave i 1999 (ovenstående jf. Ørsted 1933; Kolderup-Rosenvinge 1834-1840; Matzen og Timm 1891; Larsen 1901 og 1908; Roesen 1953 og 1960; Espersen 1990 og 1999). Selskab for Kirkeret blev etableret i 1989 og har afholdt en række konferencer og udgivet adskillige kirkeretsantologier siden da. Nyere forskning i kirkeret har beskæftiget sig med kirkeretlige problemstillinger og har forholdt sig til nye bekendtgørelser, betænkninger, cirkulærer, domme, udtalelser med mere. Fagområdet er tværfagligt, og både jurister og teologer bidrager således til udviklingen af dette.

Inden for dansk kirkeret har der eksisteret et centralt udtryk, nemlig *kirkens indre og ydre anliggender*, hvis rødder går helt tilbage til reformationen. Martin Luther sondrede således mellem et verdsligt regimente, som angik de ydre forhold i tilværelsen, og et åndeligt regimente, som angik menneskets indre. Denne tænkning blev videreført i Kirkeordinansen og Kongeloven, hvor kongen dog var både kirkeoverhoved og øvrighedsoverhoved, hvor både den kirkelige øvrighed og den kongelige øvrighed var kristne øvrigheder, og hvor kirken skulle forkynde evangeliet og forvalte sakramenterne, mens kongen skulle tilrettelægge de ydre forhold for dette (Lindhardt 1945, 109-110). Også i nyere kirkeret har dette udtryk spillet en væsentlig rolle for forståelsen af forholdet mellem folkekirke og lovgivningsmagt. Udtrykket har imidlertid været forbundet med megen *usikkerhed*. Eksempelvis skriver Roesen, »at det ville være overordentligt vanskeligt at finde en pålidelig afgrænsning af 'indre' og 'ydre' kirkelige anliggender« (Roesen 1976, 19). Desuden har udtrykket også været forbundet med megen *uenighed*. Espersen skriver således: »Det har såvel i teorien som i praksis givet anledning til betydelig uenighed, om kirkeministeren som et led i varetagelsen af den udøvende magt på det kirkelige område også har kompetence til at træffe afgørelser i kirkens såkaldte 'indre anliggender'« (Espersen 1990, 30). På den ene side har nogle anført, at denne

sondring er aldeles uafklaret, og at det retlige grundlag for denne sondring er fraværende. Eksempelvis skriver Roesen, at der ikke er »noget retligt grundlag for opstilling af en sådan sondring« (Roesen 1976, 19). På den anden side fremfører andre, at det har været almindeligt at fremføre, at lovgivningsmagten har ret til at bestemme de ydre rammer for folkekirken, mens den skal blande sig uden om dens såkaldte indre anliggender. Dette anføres som oftest af kirkelige repræsentanter, men også den forhenværende ombudsmand og professor i jura Hans Gammeltoft-Hansen har fremført, at ifølge almindelige forvaltningsretlige principper bør en kirkeminister ikke kunne udelukke en såkaldt rekursmulighed for en fagkyndig instans. Han henviser til styrelsesloven for højere uddannelsesinstitutioner, hvor undervisningsministeren, der fungerer som øverste forvaltningsmyndighed, ikke kan tilsidesætte kollegiale fagorganers afgørelser, med mindre de direkte strider mod lovgivningen (Gammeltoft-Hansen 1986, 146).

Anliggendet med denne artikel er at bidrage til en afklaring af udtrykket *kirkens indre anliggender* og at drøfte konsekvenserne af denne afklaring i et nutidigt kirkeretligt perspektiv. Det viser sig imidlertid, at de foreliggende forskningsbidrag inden for dansk kirkeret, som behandler *kirkens indre anliggender*, kun i begrænset grad afklarer den reformationsteologiske baggrund og den kirkehistoriske kontekst for dette udtryk, ligesom den nyeste udvikling angående forståelsen af udtrykket ikke inddrages i disse bidrag. Disse forhold er af afgørende betydning for en aktuell forståelse af udtrykket, som jeg senere skal påvise. I denne artikel vil jeg således foretage en kirkehistorisk afklaring af udtrykket *kirkens indre anliggender* og på den baggrund drøfte konsekvenser af denne i et nutidigt kirkeretligt perspektiv.

Kirkens indre anliggender fra reformation til grundlov

Sondringen mellem *indre* og *ydre* spiller en væsentlig rolle i Luthers tænkning om et verdsligt regimente og et åndeligt regimente. Luther gør sig overvejelser om disse to regimenter, ikke blot i sit skrift *Om den verdslige øvrighed* (1523), men også i skrifter såsom *Til den kristne adel af den tyske nation* (1520), *Kan en soldat have Guds nåde* (1526) og *Udlægning af Bjergprædikenen* (1532). Luthers tænkning om de to regimenter er altså en tematik, som gentagne gange dukker op i hans skrifter. Det er imidlertid vigtigt at bemærke, at han aldrig selv betegner denne tænkning som en egentlig lære. Desuden har den tyske teolog Paul Althaus anført, at Luther ikke anvender centrale begreber som *Reichen* og *Regimenten* på konsistent vis (Althaus 1965, 55). Derfor mener den tyske teolog Hans-Joachim Gänssler, at det skaber forkerte forventninger til Luthers tænkning om to regimenter, når der henvises til, at Luther skulle have udviklet en egentlig *toregimentelære* (Gänssler 1983). Alt dette har fået den konsekvens, at der i dag eksisterer nogle ganske forskellige udformninger af den lutherske toregimentelære, hvilket den svenske teolog Per Frostin har vist i sin posthumt udgivne bog *Luther's Two Kingdoms Doctrine* (Frostin 1994, 11-48; Breeke 2011, 201). Frostin påviser, at der eksisterer en spænding mellem to centrale tematikker i Luthers forestillinger om de to regimenter.

Ifølge den ene tematik handler »toregimentelæren primært om *to aspekter ved menneskelivet* (*two aspects of one and the same person*), mens den anden tematik vedrører to-regimentelæren først og fremmest som *to styreformer i verden*, som angår to forskellige grupper af mennesker (*two different empirically existing groups of human beings*)« (Nikolajsen 2017, 123; se også Althaus 56-58; McCain 1999, 29-40; Alfsvåg 2005, 15-16). I denne forbindelse har jeg tidligere anført:

Den første tematik peger på, at det verdslige regimente angår det ydre ved menneskelivet, mens det åndelige regimente angår det indre ved menneskelivet. Derfor kan Luther også kalde det verdslige regimente for det ydre regimente, underforstået at det åndelige regimente så udgør det indre regimente. Det ydre regimente omhandler naturligt nok 'det ydre' såsom 'legeme', 'ejendom', 'byer', 'lande' og 'folk', mens det indre regimente handler om 'det indre', nemlig 'sjælen' (Nikolajsen 2017, 124).

Selvom der på Luthers tid fandtes jødiske og muslimske minoriteter, eksisterede der i datidens tyske samfund en ydre identitet mellem kirke og samfund. Dette bekræftes af den danske historiker Uffe Østergaard, når han anfører, at man ikke skelnede mellem kirke og samfund i femtenhundredtallet, som det gøres i dag (Østergaard 2010, 38). Også den danske kirkehistoriker Thorkild C. Lyby bekræfter dette, når han påpeger, at Luthers »udgangspunkt er den middelalderlige, universalistiske tænkning, hvorefter kristenheden ideelt set udgør ét legeme, et *corpus Christianum*, der er grundlagt af Gud selv, og som styres af to øvrigheder, der hver har fået tildelt sit kompetenceområde« (Lyby 2006, 15-16). Endelig bekræftes dette også af den norske teolog Jan-Olav Henriksen, når han understreger, at Luthers sondring mellem menneskets indre og ydre hviler på den forudsætning, at det verdslige regimente og det åndelige regimente blev betragtet som styreformer for *to aspekter af menneskelivet* i en kristen monolitisk samfunds-kontekst (Henriksen 2005, 278; ovenstående bygger på Nikolajsen 2017, 125-126).

Den tyske teolog Johannes Bugenhagen var ansat som professor ved universitetet i Wittenberg, hvor Luther også var ansat som professor. Bugenhagen havde studeret Luthers teologi nøje og blev hurtigt reformationens kirkeordningsekspert. Det betød, at han ofte var på lange rejser, og hans færd bragte ham også til Danmark, hvor han satte et eftertrykkeligt præg på den danske kirkeordning, Kirkeordinansen, som Luther fik til gennemsyn, inden den blev vedtaget i 1537. Om denne har jeg tidligere anført:

Kirkeordinansen, den lov som indeholdt bestemmelser for den nye lutherske statskirke, skelnede således mellem to ordinanser. Den ene ordinans, kirkens ordinans, omhandlede kirkens indre anliggender, at ordet skulle forkyndes sandt og sakramenterne forvaltes ret. Den anden ordinans, kongens ordinans, redegjorde for kirkens ydre ordninger. Den danske kirkehistoriker Poul Georg Lind-

hardt skriver, at kirkeordinansen udtrykte en forestilling om *en kristelig stat*, at både den kirkelige og den kongelige øvrighed blev betragtet som kristne øvrigheder, og at det således var kirkens opgave at forkynde evangeliet, mens kongen så skulle tilrettelægge de ydre vilkår for dette. I forlængelse af det skriver den danske teolog Asger Chr. Højlund, at der i århundreder har eksisteret en tæt enhed mellem kirke og stat, og at en 'væsentlig ramme for dette ægteskab har været toregimentelæren og *tilmed en bestemt forståelse af den*, nemlig at det verdslige regimente har ansvar for alt det *ydre*, mens det åndelige regimente har ansvar for alt det *indre*' (Nikolajsen 2017, 126; kursivering original).

Dette gjorde sig også gældende, da Kongeloven, der som bekendt var enevældens forfatningsdokument, blev vedtaget i 1665. Den danske retshistoriker Hans Juul Hansen Glædemark skriver således, at Kongeloven »omfattede ikke blot *jus circa sacra* [kirkens ydre anliggender], men også *jus sacrum* [kirkens indre anliggender]«, hvor kongen i begge tilfælde var bundet til den augsburgske bekendelse (Glædemark 1948, 508; kursiveringer tilføjet). Ifølge Kongeloven skulle kongen nemlig dyrke, tjene og ære den ene og sande Gud efter Guds hellige og sande ord og den augsburgske bekendelse, og ved samme rene og uforfalskede kristelige tro beskytte landets indbyggere mod gudsbespottere, kættere og sværmere (Kongeloven 1665; ovenstående er en nudansk gengivelse af en passage i Kongelovens § 1). Selvom den danske teolog Hans Vandal, en af enevældens vigtigste teologer, mente, at kongens magt alene angik kirkens ydre sager, mens kirkens åndelige myndighed skulle bestyres af præsterne, mener Glædemark dog, at det er uomtvisteligt, at det i Kongeloven fastslås, at kongen besad suveræn magt både på det verdslige og det kirkelige område (Glædemark 1948, 13-14). Det vil sige, at både Kirkeordinansen og Kongeloven blev til i en kontekst, hvor kongen var overhoved for både kirke og øvrighed, og hvor kongen i begge tilfælde var bundet af de bibelske skrifter og den augsburgske bekendelse. Dette var den grundliggende præmis for tænkningen om forholdet mellem kirke og øvrighed fra reformationens indførelse og frem til enevældens afslutning. Derfor var det ikke ønskeligt for kongen eller nødvendigt for kirken at påberåbe en kirkelig selvstændighed i denne periode.

Kongeloven blev så afløst af Grundloven, og enevælden blev erstattet af konstitutionelt monarki og en mere demokratisk styreform. Man finder ingen sondring mellem indre og ydre kirkelige anliggender i Grundloven, da det var tænkt, at disse forhold skulle afklares snarest muligt i forbindelse med en ny kirkeordning og styreform for den nye danske folkekirke. Anvendelsen af denne sondring var dog udbredt på dette tidspunkt, ikke blot i Danmark, men også i lande såsom Norge og Tyskland. Man kan således også finde flere eksempler på anvendelsen af denne sondring i beretningen om forhandlingerne på Rigsdagen i marts og april op til vedtagelsen og den kongelige underskrivelse af Grundloven den 5. juni 1849. For eksempel refererer biskop Tage Müller til, at den forrige kultusminister – det var Ditlev Gothard Monrad – havde udsendt et cirkulære

angående en indkaldelse til en kirkeforsamling, der skulle arbejde med en kirkelig forfatning med henblik på *kirkens indre forhold* (*Beretning om Forhandlingerne på Rigsdagen* 1848-49, 95-96, spalte 1664-1665). Derfor anmoder Müller nu om, at kirkeforsamlingen mødes i tide, så den kan afgive sin betænkning, inden rigsforsamlingen mødes for at drøfte en ny kirkeordning, hvilket man havde en forventning om ville ske snarligt. Den daværende kultusminister – som var Johan Nicolai Madvig – svarer, at det vil man bestræbe sig på (*Beretning om Forhandlingerne på Rigsdagen* 1848-49, 95-96, spalte 1664-1665). Som bekendt blev en sådan ordning dog aldrig vedtaget. Nogle vil således mene, at fordi man aldrig fik etableret en kirkeordning, som Grundloven sætter i udsigt, ligger kompetencen til at regulere både de indre og ydre kirkelige anliggender hos lovgivningsmagten. Fra 1928 til 1940 arbejdede et regeringsnedsat kirkepolitisk udvalg på at få etableret en kirkeforfatning, hvor der skulle indføres et kirkeråd på 26 personer med udtaleret om kirkelige anliggender og vetoret angående kirkens indre anliggender. Det var meningen, at dette skulle vedtages i forbindelse med en grundlovsrevision, men denne blev dog ikke til noget (Larsen 2014). Mange vil mene, at selvom der ikke er blevet vedtaget en kirkeforfatning i årenes løb, har der eksisteret en lang tradition for, at lovgivningsmagten ikke tager beslutninger angående indre kirkelige anliggender uden at høre og tage hensyn til kirkelige instanser. Opfattelsen hos Kirkeministeriet har dog ofte været, at lovgivningsmagten ikke *nødvendigvis* bør høre og tage hensyn til kirkelige instanser. Det er interessant, at kirkeministeriet i nyere tid har præciseret, hvad der forstås med udtrykket *kirkens indre anliggender*. I et kirkeministerielt notat hedder det nemlig, at traditionelt »anses ritualer, gudstjenesteordningen, bibeloversættelse og salmebøger for at høre til det, der betegnes som folkekirkens indre anliggender. Herudover regnes også tilsynet med de gejstlige dele af præsternes embedsførelse, det vil sige forkyndelsen og forvaltningen af sakramenterne, til folkekirkens indre anliggender« (Kirkeministeriet 2012). Det kan ikke benægtes, at forhåbninger om, at lovgivningsmagten vil udvise tilbageholdenhed over for at blande sig i kirkens indre forhold, i en hel del tilfælde har været naive, som jeg vil vise nu.

Konflikter angående reguleringen af kirkens indre anliggender

Der kan gives mange eksempler på et konfliktfyldt og uskønt forhold mellem folkekirke og lovgivningsmagt siden Grundlovens indførelse. Jeg skal blot fremhæve nogle enkelte tilfælde. Et eksempel er, da det blev lovligt at etablere valgmenigheder inden for folkekirken i 1868. Seks ud af syv biskopper var imod, og desuden herskede der blandt et flertal af præsterne i folkekirken stærk modstand imod dette. Et andet eksempel er, da der blev givet adgang for kvinder til at blive præster i folkekirken i 1947. Igen var flertallet af biskopperne imod dette, ligesom flere hundrede præster protesterede imod dette. Et tredje eksempel er en ny gudstjenesteordning, som ved kongelige resolution blev autoriseret til brug i folkekirken i 1992. Der herskede stor uenighed blandt biskopperne, og de ønskede mere betænkningstid, men kirkeministeren ønskede at gennemføre denne

regulering af kirkens indre forhold uden en ny høring, og en sådan kom derfor ikke til at finde sted (ovenstående ifølge Kirkeministeriet 2016). Et fjerde eksempel er, da lov om ændring af ægteskabsindgåelse blev gennemført i 2012, så vielse af to af samme køn kunne finde sted. Dette vil jeg opholde mig mere ved end de ovennævnte eksempler.

I forbindelse med valgkampen i sommeren 2011 annoncerede den radikale politiker Manu Sareen den 20. august, at han ville melde sig ud af folkekirken, da han fandt den forstokket (Hjortdal 2011). Halvanden måned senere, den 3. oktober 2011, blev han udnævnt til kirkeminister. Journalister ville så vide om den nyudnævnte kirkeminister overhovedet var medlem af folkekirken; selvom det ikke er noget krav til en kirkeminister. Efter eget udsagn blev han nervøs for, at han rent faktisk ikke var medlem, og medarbejdere i Kirkeministeriet måtte derfor i al hast undersøge sagen. Sareen kunne dog ånde lettet op, da det viste sig, at han ikke havde fået meldt sig ud, og at han havde været medlem i elleve år (Sareen 2015, 154-155).

Inden længe rasede debatten om vielse af to af samme køn. Sareen ønskede at få dette gennemført, men oplevede modstand. I sin bog *Manu* skriver han:

[Embedsmændene] advarede mig mod at *tvinge* biskopperne til at lave et vielsesritual for homoseksuelle. Jeg syntes ellers, at det var den logiske konsekvens af en ny regering og regeringsgrundlaget, og hvor svært kunne det være? Biskopperne var statsansatte og fik ligesom embedsmændene løn af skatteyderne, så de måtte da bare i arbejdstøjet og lave et ritual. Rituallet ville betyde, at bøsser og lesbiske kunne blive gift, nøjagtig som alle andre i den danske folkekirke, og kalde sig ægtefolk (Sareen 2015, 161; kursivering tilføjet).

Sareen skriver endvidere:

Biskopperne foretrak bestemt, at homoseksuelle kun kaldte sig livsfæller, ikke ægtefolk. Et mindretal på to ville slet ikke deltage. De øvrige var skeptiske og afventende. Biskop Kjeld Holm og biskop Peter Skov-Jakobsen var tydeligvis med mig, men alle de andre var samlet i en modstand mod, at der nu skulle komme en indisk minister og *dikttere* noget i deres folkekirke (Sareen 2015, 164; kursivering tilføjet).

Otte måneder efter at Sareen var blevet udnævnt som kirkeminister, blev lov om ændring af ægteskabsindgåelse vedtaget. Fire år senere blev Sareen stævnet for at have indført et ritual for vielse af to af samme køn. Sagen gik i Højesteret. Denne fastslog, at Grundlovens § 66 ikke udgør nogen begrænsning i forhold til lovgivningsmagts kompetence, at Grundlovens § 67 ikke tilsiger, at der er sket et indgreb i religionsfriheden i denne sag, og at artikel 9 sammenholdt med artikel 11 i Den Europæiske Menneskerettighedskonvention ikke er i strid med lovændringen og udstedelsen af den kongelige

resolution (højesteretsdom afsagt den 23. marts 2017). Den forudgående landsretsdom og højesteretsdommen anfører, at ægteskab mellem to af samme køn ikke strider mod bekendelsesskrifterne, og som indtægt for dette henviser begge retter til, at Københavns biskop, som traditionelt er Kirkeministeriets teologiske høringsmyndighed, også har udtalt dette.

Betyder dette så, at klarheden om kompetenceforholdet mellem lovgivningsmagt og folkekirke er bragt til ophør én gang for alle? Ikke nødvendigvis. Advokat Nikolaj Nikolajsen, som førte sagen i Højesteret, hæfter sig ved, at højesteretsdommen anfører, *at der ikke har vist sig grundlag for at tage hans parti*. Som han anfører: »Måske har jeg bare ikke gjort mit arbejde godt nok« (samtale med Nikolaj Nikolajsen mandag den 13. juni 2022). Ikke desto mindre viser højesteretsdommen noget afgørende om folkekirkens rolle i offentlig forvaltning. I dommen hedder det blandt andet, at kompetencen til »at regulere folkekirkens forhold tilkommer lovgivningsmagten og regeringen«, at lovgivningsmagten og regeringen *ikke* har »pligt til forud for regulering af folkekirkens forhold at høre nogen kirkelig instans«, at der af Grundloven *ikke* følger »nogen begrænsning i lovgivningsmagtens kompetence«, og at der *ikke* er noget »grundlag for at antage, at der skulle foreligge en retssædvane, som begrænser lovgivningsmagtens og regeringens kompetence til at regulere dele af folkekirkens forhold« (se højesteretsdom afsagt den 23. marts 2017 i sag 159/2016 tilgængelig på højesteretsdomstolens hjemmeside). Højesteretsdommen fastslår sort på hvidt, at der ingen begrænsninger eksisterer i statsmagtens regulering af kirkens indre såvel som ydre anliggender. Mens der var intens diskussion om lovændringen, som førte til muligheden for kirkelig vielse af to af samme køn, har der kun i meget begrænset omfang fundet en kirkelig debat sted om højesteretsdommen, som blev afsagt fem år senere. Det finder jeg uheldigt. Efter min mening signalerer højesteretsdommen nemlig noget væsentligt om den nuværende kirkeretlige situation, som jeg vil påpege nu.

Behov for regulering af kirkens indre anliggender ifølge et teologisk normsystem

Fra reformationen og frem til forfatningsændringen i midten af attenhundretallet havde teologer afgørende indflydelse på lovningen i landet. Teologer var præmislevemandører og rådgivere, når love skulle udformes, og i nogle tilfælde udfærdigede de selv udkast til love (Aschim 2022, 253). Et eksempel på dette er situationen ved Københavns Universitet. Den danske jurist Jens Ulf Jørgensen skriver:

De højlerde var først og fremmest teologerne. Det juridiske fakultet var i lang tid kun normeret med et professorat. Og den undervisning, der blev givet, havde nærmest karakter af et supplement til den viden, de studerende erhvervede ved de andre fakulteter og da først og fremmest det teologiske ... Uden at jeg skal komme ind på årsagerne dertil, må man konstatere som en kendsgerning, at de

jurister, som virkede ved Københavns universitet i tiden langt ind i det 17. århundrede, ikke har efterladt sig nogen mindeværdig litteratur. Det er teologer, der har ydet de betydningsfulde bidrag inden for juraen (ovenstående jf. Jørgensen 1992, 59).

Et andet eksempel på dette er dansk ægteskabslovgivning. Den kanoniske ret mistede betydning med reformationen indførelse. Det skabte et tomrum i lovgivningen. Derfor beskæftigede den danske teolog Niels Hemmingsen sig gentagne gange med ægteskabsret. Han forfattede således et skrift, som »kom til at danne grundlag for den første danske ægteskabslov, ægteskabsordinansen« fra 1582 (ovenstående jf. Jørgensen 1992, 58). Et tredje eksempel på dette er den danske formueret. Dette hørte i udgangspunktet til det juridiske fagområde, men når det kom til spørgsmål, som berørte samvittigheden, skulle teologer rådføres. I middelalderen havde et renteforbud eksisteret, men med en forordning fra 1547 blev dette forbud ophævet og en maksimalrente på 6,25% blev tilladt. Senere indhentede Christian III råd fra blandt andet Philipp Melanchthon, som anbefalede en maksimalrentetagning på 5%, hvorfor en ny anordning fra 1557 tillod dette. Det viser, hvorledes teologer spillede en betydningsfuld rolle som rådgivere, når love om mangt og meget i samfundet skulle udformes (ovenstående jf. Jørgensen 1992, 57-58). Et fjerde eksempel på dette er den danske strafferet. Den danske jurist Morten Kjær har i sin afhandling behandlet sædelighedsforbrydelser i Danmark fra reformationen og frem til enevælden. Selvom kirkens kompetence til at fungere som en domsret bortfaldt med reformationen, viser han på baggrund af grundige kildestudier af hundredvis af straffe som følge af bigami, blodskam, hor, manddrab, polygami, prostitution, sodomi med mere, hvilken afgørende rolle kristendommen havde for strafferetten, og hvor afgørende teologiske begrundelser og teologisk rådgivning var for denne (Kjær 2017).

Selvom reformationen medførte en væsentlig ændring for kirken, anfører Jørgensen, at juraen var underordnet teologien i femten- og sekstenhundredetallet (Jørgensen 1992, 50). Den norske teolog Per Kristian Aschim anfører dog i sin kirkehistoriske afhandling *Herskende religion i den kristelige stat*: »Fra omkring midten av 1700-tallet begynte en prosess hvor den direkte teologiske innvirkningen på lovgivning og rettspraksis avtok. Det kom blant annet til uttrykk i at Kongen i stadig flere rettslige spørsmål unnlot å høre de teologisk sakkyndige, i spørsmål som angikk både strafferetten og ekteskapsretten« (Aschim 2022, 253). Dette medførte ifølge Aschim en svækkelse af betydningen af teologiens rolle i samfundet, og at et tydeligere skel mellem jura og teologi fremkom, hvilket må forstås blandt andet på grund af oplysningstidens fremmarch (Aschim 2022, 253-254). I artiklen »Normsystemer i konflikt« – som omhandler en konflikt mellem kirke og statsmagt i Norge omkring midten af attenhundredetallet – skriver Aschim, at fra midten af syttenhundredetallet udviklede jurister »et naturrettslig grunnlag for retten som gjorde oppstillingen av lover mindre avhengig av Bibelen.

Denne selvstændiggjøringen av jussen overfor teologien førte blant annet til en mildere praksis på flere områder av strafferetten, til liberalisering av rettspraksis i forbindelse med skilsmisse og til avkriminalisering [sic] av »leiermål«, samleie utenfor ekteskap« (Aschim 2017, 115). I lighed med Aschim skriver Glædesmark: »Oplysningstidens Kristendom fremkaldte en stor Nedgang i Kirkens og Gejstlighedens Indflydelse ... Også Respekten for Kirkelovene var i tilbagegang« (Glædesmark 1948, 29). Han mener, at oplysningstiden intet mindre end undergravede det overleverede forhold mellem individ, kirke og stat (Glædesmark 1948, 17). Også statskirkeordningens sammenbrud forstår Glædesmark som en konsekvens af oplysningstidens gennembrud (Glædesmark 1948, 17-30). Den danske kirkehistoriker Jens Rasmussen skriver, at på grund af »sekulariseringen og religionsfriheden udgør vi ikke længere i samme grad en luthersk enhedskultur som i enevældens dage. Det vil højst sandsynligt få konsekvenser i det 21. århundrede. Spørgsmålet er bare hvilke?« (Rasmussen 2011, 9). Det skal jeg vende mig mod nu.

Da den verdslige øvrighed ikke længere deler kirkens konfessionsgrundlag og på grund af den sekularisering, som har fundet sted i det danske samfund de seneste to århundreder, er der sket en selvstændiggørelse af juraen. I den forbindelse er det interessant, at jurister anfører, at de ofte må arbejde med to normsystemer, hvor de behersker det ene, men ikke det andet. Det gælder eksempelvis, når jurister må samarbejde med personer fra uddannelsesområdet, fra sundhedsområdet eller fra kirkeområdet. Inden for det forvaltningsretlige område refereres der til, at der må opereres med *et dobbelt normsystem* (se fx Christoffersen 1994, 115). Det er også blevet almindeligt at referere til dette udtryk inden for kirkeret, hvor der henvises til, at juridiske normer og teologiske normer må indgå i et sammenspil (se eksempelvis Gammeltoft-Hansen 1991; Nissen 2009, 102-103; Aschim 2022, 243-269). Om de juridiske normer skriver Espersen: »For så vidt angår det *det juridiske normsystem*, altså systemet af egentlige retsregler, må begrebsapparatet siges at være relativt veludviklet. Der er stort set enighed blandt jurister om, at retsvidenskabens genstand er gældende ret, og om hvorledes begrebet gældende ret skal forstås« (Espersen 1994, 11). Og om de teologiske normer skriver Espersen: »Teologiske normer kan vel bestemmes som den evangelisk-lutherske kirkes lære- og traditionsgrundlag i almindelighed og den danske folkekirkes bekendelsesskrifter og liturgiske traditioner i særdeleshed. Disse normer kan henføres til det, der sædvanligvis benævnes teologisk sagkundskab eller teologiske fagskøn« (Espersen 1994, 14). Ofte finder der et konstruktivt sammenspil sted mellem de juridiske normer og de teologiske normer. De mange kirkeretsfremstillinger, som jeg opstillede i begyndelsen af artiklen, er alle skrevet af jurister, og de viser en stigende inddragelse af teologiske normer. Det er også på denne baggrund, at Espersen efterlyser en anvendelse af begrebet *retsteologi* (Espersen 1994, kapitel 5 og 6). Og for Espersen er det således også naturligt, at der inddrages teologisk sagkundskab i både lovforberedende udvalg og i den løbende daglige forvaltning (Espersen 1994, 69). Der kan også henvises til loven

om domstolsbehandling af gejstlige læresager (lov nr. 336 af 14. maj 1992), som afløste den blandede provsteret (provst og dommer) og landemode (biskop og stiftamtmand), hvor en dommer og to teologisk sagkyndige, der skal være medlemmer af folkekirken, dømmer i præsteretten (byretten), mens tre dommere og tre teologisk sagkyndige dømmer i næste instans (landsretten). Men som jeg har påvist ovenfor, finder man også en række eksempler på konflikter mellem disse normsystemer i nyere tid, og den sidste konflikt har næppe set dagens lys.

Den tyske lutherske teolog Bernd Wannewetsch kan hjælpe til at forstå denne situation i et teologisk perspektiv. Wannewetsch forudsætter ikke en ekklesiologi, som afspejler en samfundssituation, som ikke længere eksisterer. Han ved, at kirken udgør en særlig social størrelse, som er kaldet til at legemliggøre et kristent fællesskab, en kristen levevis og en kristen tilværelsesforståelse. Han citerer således med tilslutning den engelske teolog Eric L. Mascall, som skriver: »The Church has many functions *in* society, but it can never become a mere function *of* society, for it is a society – the Society of God, the life of the Holy Trinity communicated to men. Before the Church teaches, it lives; and before it teaches about society it lives a society« (Wannewetsch 2004, 245; se også side 110). Wannewetsch påpeger nu, at når kirken forsamles for at forkynde evangeliet, forvalte sakramenterne og lovprise Gud, konstituerer den sig som *en offentlighed* i samfundet. Han bemærker, at selvom kristne i den tidlige kirke godt kunne samles til private sammenkomster, var gudstjenesten aldrig tænkt som en privat begivenhed, men den var et foretagende, hvor Gud tilbedes som skaber af og herre over hele verden og med deltagelse af ordinerede (Wannewetsch 2004, 146-150). Wannewetsch mener desuden, at man ikke kan undsige sig, at gudstjenesten også har en fundamental politisk dimension. Det skal forstås således, at evangeliet har synlige implikationer og konsekvenser for kristnes adfærd i verden. Wannewetsch mener endvidere, at kirken med sin offentlighedsdimension vil være en del af samfundet, som har en kompleks og sammensat offentligheds karakter (Wannewetsch 2004, 1-14). I dette møde vil der opstå spænding mellem modsatrettede krav på normativitet og bud på sandhed. Det implicerer, at kirken udsætter sig for kræfter, som vil præge den, og som kan omforme den. Wannewetsch mener dog, at kirken kan modstå dette pres: »[W]ho else but people who have come to know a fundamentally different public by worshipping within the church ... would be enabled to resist the forces of powerplay while getting involved?« (Wannewetsch 1996, 275, 287). Den tyske sociolog Niklas Luhmann har udviklet en systemteori, hvor der eksisterer en række delsystemer i samfundet, og hvor hvert enkelt delsystem har en funktion i samfundet. Dette kan synes at harmonere godt med Wannewetschs tænkning, men han understreger, at kirken ikke må reduceres til blot at udgøre en samfundsenhed med en samfundsfunktion. Den er en offentlighed, som hævder at rumme en sand fortælling om hele verden (Wannewetsch 2004, 235-246).

I forlængelse af ovenstående præsenterede forhenværende biskop Karsten Nissen et interessant oplæg ved en konference om en mere sammenhængende og moderne sty-

ringsstruktur for folkekirken i Fællessalen på Christiansborg den 16. april 2012. Her anførte Nissen følgende: »Når man som folketingspolitiker har lovgivningsretten for folkekirken, er det for nogle en næsten uimodståelig fristelse at gøre folkekirken og kirkepolitikken til en del af det, vi er begyndt at kalde 'værdipolitikken'. Men folkekirken skal ikke være et redskab for skiftende regerings værdipolitik.« Nissen argumenterer på følgende måde for, at folkekirken må erhverve sig øget selvbestemmelse:

Danmark er ikke længere så homogent som i 1849. Folkekirkens medlemstal er nu på knapt 80 % af befolkningen, og der er store mindretal, som enten er medlem af andre trossamfund eller slet ikke medlem af noget trossamfund. Det sætter folkekirken ind på en anden scene end i 1849. Og i den situation er det vigtigt, at folkekirken ud fra kirkelige kriterier kan prioritere sin fælles folkekirkelige indsats inden for forkyndelse, undervisning, mission og diakoni ... Jeg ønsker altså en styringsreform, der kan give folkekirken større handlefrihed og ansvarlighed i lyset af de udfordringer, vi møder i det senmoderne Danmark (Nissen 2012, 1-2).

Dette ligger helt i forlængelse af argumentationen i denne artikel. Som situationen er lige nu, består folkekirkens øverste beslutningsmyndighed af Folketinget, der de seneste år har bestået af ikke blot kristne, men også af ateister, jøder og muslimer, og flere af de sidstnævnte har påvirket og har ikke afholdt sig fra at mene mangt og meget om kirkens forhold. Det er efter min mening en uholdbar situation.

Konklusion

Udtrykket *kirkens indre anliggender* er centralt for dansk kirkeret. Der har i mange år hersket *usikkerhed* om, hvad der skulle forstås med dette udtryk. Der synes dog nu at være opnået bred accept af, at udtrykket henviser til bibeloversættelse, gudstjenesteordning, ritualer, salmebøger og tilsynet med præsters forkyndelse og forvaltning af sakramenterne. Desuden har der i mange år eksisteret *uenighed* angående lovgivningsmagtens kompetence til at blande sig i kirkens indre anliggender. En nyere højesteretsdom fastslår imidlertid, at lovgivningsmagtens kompetence til at regulere folkekirkens indre forhold ikke er begrænset af Grundloven eller nogen retssædvane, og at en sådan regulering kan ske uden høring hos eller rådførelse af nogen kirkelig instans. Denne dom signalerer efter min mening noget meget væsentligt om den nuværende kirkeretlige situation. Engang var det juridiske og det teologiske normsystem ganske enkelt vævet ind i hinanden og udgjorde en enhed. Med den sekularisering, som har fundet sted i det danske samfund de seneste århundreder, er der imidlertid sket en selvstændiggørelse af juraen. Det øger risikoen for konflikt mellem lovningsmagt og folkekirke. Højesteretsdommen peger på et behov for, at kirkens indre anliggender lægges i hænderne

på kirken selv, så de i højere grad fortolkes, håndhæves og varetages i overensstemmelse med et teologisk normsystem.

I dag er situationen den, at Folketingets politikere har fuld bemyndigelse til at blande sig i folkekirkens indre anliggender, mens mange af disse samtidig forlanger, at kirken ikke må blive politiserende. Luther så det stik modsatte for sig. Han mente, at det var afgørende, at der blev skelnet mellem det verdslige regimente og det åndelige regimente, og at den verdslige øvrighed ikke måtte blande sig i kirkens indre anliggender, for her ville Gud ikke lade andre regere (se fx WA 11,262; *Von weltlicher Obrigkeit*). Han mente dog også, at det var prisværdigt, når præster irettesatte en anløben øvrighed (Nissen 2012, 1-2). Afslutningsvist vil jeg således lade Luther – med sit maleriske og ofte provokende sprog – få det sidste ord: »Das Jus ist gar ein schöne Braut, wenn sie in ihrem Bette bleibt. Aber wenn sie herübersteigt in ein ander Bette und will in der Kirche die Theologiam regieren, da ist sie eine grosse Hure« (WA TR III 3038b, 152.17; kursivering tilføjet).

Noter

1. Det bør nævnes, at jeg ikke afviser enhver skellen mellem indre og ydre, men at jeg stiller mig ganske kritisk over for denne sondring i flere henseender (se Nikolajsen 2017, 133-134).
2. Den amerikanske teolog Jonathon David Beekes anfører således: »[U]nderstanding Luther's two kingdoms is crucial for a proper understanding of his whole theology« (se Beekes 2011, 194). Ifølge Beekes var det Karl Barth, som for første gang anvendte udtrykket toregimentelære om Luthers sondring mellem de to regimenter, hvilket han gjorde i 1922 (se Beekes 2011, 192).
3. I landsretsdommen anses folkekirken for at være »en særlig forgrening af den offentlige forvaltning« (landsretsdom afsagt den 28. juni 2016).
4. Af landsretsdommen, som er noget mere omfattende end højesteretsdommen, fremgår det, at drøftelser angående kirkens indre og ydre forhold spillede en væsentlig rolle i Landsretten. Der er redegjort fyldigt for både advokat Nikolaj Nikolajsens og kammeradvokat Sune Fugleholms argumentation angående dette (Landsretsdom afsagt den 28. juni 2016).
5. Afslutningsvist skal det nævnes, at et manuskript til et foredrag holdt i Selskab for Kirkeret på Københavns Universitet i 2017 har udgjort et forlæg for denne artikel. Det bør også nævnes, at det var min fætter, advokat Nikolaj Nikolajsen, som førte sagen for appellanterne ved højesteretsdomstolen. Jeg havde en kort samtale med ham, inden han takkede ja til at føre denne sag, og desuden har han overbragt mig flere bilagsmapper fra højesteretssagen. Jeg har haft en kort dialog med professor i religionsret Lisbet Christoffersen, om dette skulle udgøre et forskningsetisk problem, hvilket hverken hun eller jeg fandt var tilfældet. Endelig vil jeg gerne takke lektor Morten Kjær og professor Kurt E. Larsen for kritisk gennemlæsning af et udkast til denne artikel og for nyttige tilbagemeldinger fra fagfællebedømmere. Ansvaret for indholdet af den foreliggende artikel er naturligvis helt mit eget.

Litteratur

- Alfsvåg, Knut. 2005. »Christians in Society: Luther's Teaching on the Two Kingdoms and the Three Estates Today.« *Logia* 14, nr. 4: 15-20.
- Althaus, Paul. 1965. *Die Ethik Martin Luthers*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Aschim, Per Kristian. 2017. »Normsystemer i konflikt: Fraskiltes vielse og den kristelige stat.« *Teologisk Tidsskrift* 6, nr. 2: 113-128.
- Aschim, Per Kristian. 2022. *Herskende religion i den kristelige stat: Ideer om religion og stat og deres betydning for norsk religionspolitikk i 1840-årene*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Beeke, Jonathon David. 2011. »Martin Luther's Two Kingdoms, Law and Gospel, and the Created Order: Was there a Time When the Two Kingdoms Were Not?« *Westminster Theological Journal* 73, nr. 2: 191-214.
- Christoffersen, Lisbet. 1994. »Kirkeret og retsvidenskabelig teori og metode belyst ved eksempler fra sundhedsretten« i: *Kirkeretsantologi 1994*, redigeret af Hans Gammeltoft-Hansen og Jørgen Stenbæk. Aarhus: Selskab for Kirkeret: 111-150.
- Espersen, Preben. 1990. *Folkekirkens styrelse*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Espersen, Preben. 1994. »Samspillet mellem kirkelige og juridiske regler« i: *Kirkeretsantologi 1994*, redigeret af Hans Gammeltoft-Hansen. Aarhus: Selskab for Kirkeret: 9-19 (tidligere udgivet i *Præsteforeningens Blad* nr. 49, 1991).
- Espersen, Preben. 1999. *Folkekirkens styrelse*, anden udgave. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Frostin, Per. 1994. *Luther's Two Kingdoms Doctrine: A Critical Study*. Lund: Lund University Press.
- Gammeltoft-Hansen, Hans. 1986. »Folkekirkens ledelsesstruktur – juridisk belyst.« *Føenix* 10, nr. 3: 140-151.
- Gammeltoft-Hansen, Hans. 1991. »Kirkerettens dobbelte normsystem« i: *Kirkeretsantologi 1991*, redigeret af Hans Gammeltoft-Hansen og Jørgen Stenbæk. Aarhus: Selskabet for Kirkeret: 152-165.
- Gänssler, Hans-Joachim. 1983. *Evangelium und weltliches Schwert: Hintergrund, Entstehungsgeschichte und Anlass von Luthers Scheidung zweier Reiche oder Regimente*. Wiesbaden: Steiner.
- Glædesmark, Hans Juul Hansen. 1948. *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874: En historisk-kirkeretlig studie*. København: Munksgaard.
- Henriksen, Jan-Olav. 2005. »Pluralism and Identity: The Two-Kingdoms Doctrine Challenged by Secularization and Privatization« i: *The Gift of Grace: The Future of Lutheran Theology*, redigeret af Niels Henrik Gregersen, Bo Holm, Ted Peters og Peter Widmann. Minneapolis: Fortress Press: 277-290.
- Hjortdal, Marie. 2011. »Manu Sareen droppede udmeldelse af folkekirken i sidste øjeblik« i: *Politiken* den 3. oktober.

- Højesteretsdom afsagt den 23. marts 2017 tilgængelig på domstolens hjemmeside.
- Jørgensen, Jens Ulf. 1994. »Betragtninger over forholdet mellem teologi og jura i historisk betydning« i: *Kirkeretsantologi 1994*, redigeret af Hans Gammeltoft-Hansen. Aarhus: Selskab for Kirkeret: 47-64 (tidligere udgivet i *Præsteforeningens Blad* nr. 20, 1992).
- Kirkeministeriet. 2012. *Folkekirken indre anliggender – gældende ret, praksis og afgrænsning*. Notat, dokumentnummer 104693/12.
- Kirkeministeriet. 2016. *Regulering af folkekirken indre forhold 1849-2012 trods modstand fra biskopperne*. Journalnummer 129732/16.
- Kjær, Morten. 2017. *Guds og øvrigheds straf – centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*. København: ExTuto.
- Kongeloven, 14. november 1665.
- Landsretsdom afsagt den 28. juni 2016.
- Larsen, Kurt E. 2015. »En postkonstantinsk udvikling? Folkekirken ordning fra 1800-tallet og til i dag.« *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 42, nr. 1: 37-50.
- Lindhardt, P.G. 1945. *Den nordiske kirkes historie*. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Luther, Martin. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe* (WA). Weimar: Herman Böhlhaus Nachfolger, 1883ff.
- Lyby, Thorkild C. 2006. »Luthers øvrighedsskrift i historisk perspektiv« i: *Om verdslig øvrighed*, på dansk ved Svend Andersen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag: 9-31.
- Matzen, H. og J. Timm. 1891. *Haandbog i den danske kirkeret*. København: Gad (digitaliseret udgave tilgængelig på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside fra 2015).
- McCain, Paul T. 1999. »Receiving the Gifts of God in His Two Kingdoms: The Development of Luther's Understanding.« *Logia* 8, nr. 3: 29-40.
- Minister for Ligestilling og Kirke. 2012. *Forslag til Lov om ændring af lov om medlemskab af folkekirken, kirkelig betjening og sognebåndsløsning*. Fremsat den 14. marts 2012. Ministeriet for Ligestilling og Kirke. Journalnummer 21154/12.
- Ministeriet for Ligestilling og Kirke. 2012. *Folkekirken indre anliggender – gældende ret, praksis og afgrænsning*. Dokumentnummer 104693/12.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2017. »Kirke, øvrighed og pluralistisk samfund« i: *Kirke og øvrighed i et pluralistisk samfund*, redigeret af Jeppe Bach Nikolajsen. Fredericia: Kolon: 117-136.
- Nissen, Karsten. 2009. »Missional kirke: En kirke sendt til det danske folk.« *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 36, nr. 1: 97-111.
- Nissen, Karsten. 2012. *Oplæg ved konference om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken, den 16. april 2012 i Fællessalen på Christiansborg*. Upubliceret.
- Pierard, Richard. 1986. »The Lutheran Two-Kingdoms Doctrine and Subsistence to the State in Modern Germany.« *Journal of Evangelical Theological Society* 29, nr. 2: 193-203.

- Rasmussen, Jens. 2011. *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark: Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede: De kirkepolitiske perspektiver*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Roesen, August. 1976. *Dansk Kirkeret*, tredje udgave. Hillerød: Den Danske Præsteforening.
- Sareen, Manu. 2015. *Manu*. København: Politikens forlag.
- Stenbæk, Jørgen. 1994-2006. »Kirkeret« i: *Den Store Danske Encyklopædi*. København: Gyldendal, 1994-2006.
- Ørsted, Anders Sandøe. 1933. »Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring?« i: *Anders Sandøe Ørsted: Blandede Skrifter i Udvalg*. København: Gyldendal: 331-409 (første gang trykt i *Juridisk Tidsskrift* 12, nr. 1 og nr. 2 i 1826; også genoptrykt i Frantz Dahl, *Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826: En aktmæssig fremstilling*. København: Gyldendal, 1929: 1-115).
- Østergaard, Uffe. 2010. »Martin Luther og dansk politisk kultur: Nationalkirke, luthersk reformation og dansk nationalisme.« *Kritik* 195: 36-59.
- Wannenwetsch, Bernd. 1996. »The Political Worship of the Church: A Critical and Empowering Practice.« *Modern Theology* 12, nr. 3: 269-299.
- Wannenwetsch, Bernd. 2004. *Political Worship*. Oxford: Oxford University Press.

Forfatter

Jeppe Bach Nikolajsen

MF vitenskapelig høyskole

Avdeling for Systematisk Teologi og Misjonsvitenskap

Gydas Vei 4, Majorstuen

0302 Oslo, Norge

jeppe.b.nikolajsen@mf.no

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle-vurdering.